

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

Axel W. Persson, *The religion of Greece in prehistoric times* («Sather classical lectures» XVII) University of California press, Berkeley and Los Angeles 1942, σ. 167.

Τὸ πρόβλημα πὸν ἀποτελεῖ τὸ θέμα τοῦ νέου βιβλίου τοῦ Persson ἔχει τεθεῖ καὶ ἔχει συζητηθεῖ πολλές φορές ὡς τώρα, ὕστερα ἀπὸ τὰ πολυάριθμα νέα στοιχεῖα πὸν προσέφεραν οἱ ἀνασκαφές τῶν κέντρων τοῦ Μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ. Μὲ τὴν ἀνακάλυψι τοῦ κόσμου τῶν Μινωϊτῶν ἀνοίχτηκαν ἐντελῶς καινούργιες προοπτικὲς στὴ μελέτη τῆς Ἑλλάδας καὶ δὲν εἶναι μόνο ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις τοῦ Ἑλληνοῦ πὸν φωτίστηκε ἔτσι μὲ νέο φῶς, ἀλλὰ καὶ ὁλόκληρη ἡ πολιτιστικὴ του δημιουργία.

Τὸ βιβλίο τοῦ P. ἀποτελεῖ μιὰ σειρὰ ἀπὸ μαθήματα πὸν ἔδωσε ὁ συγγραφεὺς στὴν Καλιφόρνια, ὅπου διδάσκει ὡς Sather professor, τὴν ἱστορία τῆς κλασσικῆς λογοτεχνίας. Ὁ προορισμὸς τῶν μαθημάτων αὐτῶν ἦταν νὰ ἐνημερωθοῦν γενικὰ οἱ φοιτηταὶ στὸ πρόβλημα τῆς Ἑλληνικῆς θρησκείας στὴν προϊστορικὴ ἐποχὴ. Κατ' ἀνάγκην ἔτσι δὲν εἰσέρχεται σὲ διεξοδικὲς ἔρευνες καὶ σὲ λεπτομερειακὲς διαπιστώσεις. Τὸ βιβλίο ἔχει, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν προέλευσί του, τὰ μειονεκτήματα καὶ τὰ χαρίσματα μιᾶς πληροφοριακῆς ἐργασίας, πὸν παραλείπει τὶς λεπτομέρειες ἀλλὰ συνθέτει ἓνα σύνολο. Ὁ συγγραφεὺς ἐπιχειρεῖ συνθετικὴ ἐρμηνεία τῶν μορφῶν τῆς προϊστορικῆς Ἑλλάδος, παράλληλα δὲ ἐπεκτείνεται στὴν ἔρευνα τῆς συνεχίσεως τῶν μορφῶν αὐτῶν κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ στὴ διαπίστωσι τῶν σχέσεων Ἑλλάδος καὶ Ἑγῆτος Ἀνατολῆς. Γιὰ τὴν σοβαρότητα τῆς ἔρευνας αὐτῆς, τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέως εἶναι ἤδη πρώτη ἐγγύησις.

Ὁ P. ἐξετάζει στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου (*Minoan-Mycenaean Religion and its survival in classical myth*) τὴν ἐπιβίωσι μινωϊκῶν καὶ μυκηναϊκῶν στοιχείων στὴ μυθικὴ παράδοσι τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὸ θέμα τὸ εἶχαν ἤδη διαπραγματευθεῖ ὁ Evans (κυρίως στὸ *Tree and Pillar Cult*), ὁ Nilsson (*Minoan-Mycenaean Religion*), ὁ Teichner (*Die Göttin auf dem Stier*) καὶ ὁ ἴδιος ὁ Persson (*Legende und Mythos in ihrem Verhaeltnis zu Bild und gleichnis im vorgeschichtlichen Griechenland*)—γιὰ νὰ ἀναφερθοῦν ἔδῳ μερικὰ μόνο ὀνόματα ἀπὸ τοὺς πολυάριθμους ἐρευνητές, πὸν εἴτε σὲ γενικὲς ἐργασίες γιὰ τὴ μινωϊκὴ-μυκηναϊκὴ θρησκεία, εἴτε σὲ εἰδι-

κὲς πραγματεῖες ἐπεζήτησαν νὰ μελετήσουν τὴ σχέσι τῆς προϊστορικῆς θρησκείας τῆς Ἑλλάδος μετὴν μυθικὴ παράδοσι τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Καινούριο στοιχεῖο στὸ κεφάλαιο αὐτὸ τοῦ βιβλίου τοῦ Ρ. εἶναι ὁ συσχετισμὸς τῆς «Μεγάλης Θεᾶς» καὶ τοῦ «παιδὸς-Θεοῦ» τῆς προϊστορικῆς θρησκείας τῆς Ἑλλάδας μετὸν μῦθο τοῦ Γλαύκου, υἱοῦ τοῦ Μίνως καὶ τῆς Πασιφάης, ὅπως τὸν διέσωσαν ὁ Ἀπολλόδωρος, ὁ Ὑγῖνος, ὁ Λυκόφρων, ὁ Τζέτζης, ὁ Εὐστάθιος. Ἡ ἀνάπτυξις τοῦ Ρ. εἶναι, νομίζω, πειστικὴ. Τὰ θέματα τοῦ μύθου τοῦ Γλαύκου—τὸ πεθαμένο παιδί πὸν ξαναγυρίζει στὴ ζωὴ, τὸ δέντρο, τὸ ζωογόνο φυτό, τὸ φίδι, ὁ Μίνως, ἡ Ἀριάδνη κτλ.—εἶναι προφανῶς θέματα τῆς μινωϊκῆς μυθολογίας καὶ στοιχεῖα τοῦ λατρευτικοῦ κύκλου τῶν Μινωϊτῶν, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι νόμιμο νὰ ἀναχθεῖ καὶ ὁ ἑλληνικὸς αὐτὸς μῦθος στὴν προϊστορία τῆς Ἑλλάδας.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο (Minoan - Mycenaean signet rings and the vegetation cycle) ὁ Ρ. ἐξετάζει τὶς παραστάσεις 28 σφραγιδολίθων τῆς μινωϊκῆς Κρήτης καὶ τῶν Μυκηνηῶν καὶ διαπιστώνει, πρώτη φορά, ὅπως ἀναπτύσσει ὁ ἴδιος, ὅτι οἱ παραστάσεις τους ἔχουν θρησκευτικὸ περιεχόμενον καὶ, εἰδικώτερα, ἀνήκουν ὅλες μαζί στὸν «*vegetation cycle*». Εἰσαγωγικῶς στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἀναπτύσσει τὴ φύσι καὶ τὴν ἐκτέλεσι τῶν παραστάσεων, ἐπιβεβαιώνοντας, μεταξὺ ἄλλων, τὴ διαπίστωσι τοῦ Evans, ὅτι οἱ παραστάσεις τῶν χρυσῶν δακτυλίων εἶναι ἐν μέρει ἀντίγραφα ἢ μεθερμηνεῖες μινωϊκῶν καὶ μυκηναϊκῶν μετοπῶν καὶ τοιχογραφιῶν. Τὰ συμπεράσματα τῆς ἀναλύσεως αὐτῆς ἐκτίθενται στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου: *Death and resurrection-offerings and festivals*. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά οἱ σχετικὲς παραστάσεις ἀναφέρονται στὸν θάνατον, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν παρουσίαν νεκρικοῦ πίθου ἢ τελετῆς πὸν γίνεται σὲ μιὰ ἐντάφια κλειστὴ περιοχὴ μετὰ βαίτυλο, πὸν «σὲ τέτοιες παραστάσεις πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἐπιτάφιος λίθος» (σελ. 88). Συμπληρωματικὸς συντελεστής στὶς παραστάσεις αὐτὲς εἶναι «τὸ ἀνθρώπινο πένθος, πὸν ἐνσωματώνεται στὴν παρουσία ἐνὸς ἢ περισσοτέρων θρηνοῦντων ἀτόμων πλάϊ σ' ἕνα δέντρο ἢ σὲ ἕναν λίθον. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς ἔχουν σκοπὸ νὰ μᾶς ὑπενθυμίζουσι τὸν ἀναπόφευκτον θάνατον ὅλων γύρω μας, εἴτε εἶναι τὸ πεθαμένο παιδί πὸν κείτεται μέσα σ' ἕναν πίθον ἢ ἡ θνήσκουσα φύσις ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ φύλλον πὸν πέφτει καὶ ἀπὸ τὸ γυμνὸ κλαδί. Ὁ πόνος καὶ τὸ πένθος τῶν ἀνθρώπων εἶναι συνδεδεμένα μετὸν ὠχρὸν κόσμον τῆς φύσεως πὸν παρουσιάζεται μαραμμένη καὶ ἀποξηραμένη. Ὑπάρχουσι δὲ μὲν σημαῖα ὅτι οἱ θεῖες δυνάμεις βλέπουσι καὶ ἀκοῦνε τὸ πένθος καὶ τὸν θρήνον τῶν ἀνθρώπων. Σ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς ὑποδηλώνεται ἢ ὑπόσχεσις ὅτι ἡ παράκλησις τῶν ζωντανῶν θὰ ἀκουσθεῖ. Ὁ νεκρὸς θὰ ξαναγυρίσει

στη ζωὴ καὶ ἡ ἐλπίδα τοῦ ἀνθρώπου θὰ ἀνανεωθεῖ, ὅπως ἡ ἀποξηρα-
μένη γῆ ξαναγροῖζει στὴ ζωὴ μὲ τὰ φύλλα καὶ τὸ δέντρο. Τὸ μάτι καὶ
τὸ αὐτὶ τῆς θεότητος, εἴτε μὲ ἀνθρώπινη μορφή ἢ μὲ τὸ σχῆμα ἑνὸς
πουλιῶ, ὁ διπλὸς πέλεκυς καὶ ἡ χρυσαλίδα μιλάνε τὴν ἀλάθευτη
γλῶσσα τους» (Ρ. σ. 88-89).

Ἡ θεματογραφία τῶν χρυσῶν δακτυλίων εἶναι, κατὰ τὸν Ρ., ἐξ
ὀλοκλήρου θρησκευτική. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀσπίδες, «πὺν εἶναι τὸ
σύμβολο τῆς θείας προστασίας», καὶ τοὺς ἱεροὺς κόμβους «πὺν δηλώ-
νουν ὅτι τὸ ἀντικείμενο, ὅπου εἶναι προσαρτημένοι, εἶναι συνδεδεμένο
μὲ τὴ θεότητα» (σ. 92), καὶ ἐκτὸς ἐπίσης ἀπὸ τὰ ἄλλα στοιχεῖα πὺν εἶ-
δαμε ἤδη, ὅπως τὰ δέντρα, οἱ βράχοι, ὁ βαίτυλος, ἢ πὺν εἶναι, ὅπως
ὁ ἥλιος καὶ ἡ σελήνη, αὐτονόητη ἢ θρησκευτική τους προέλευση, θρη-
σκευτική σημασία ἔχουν ἐπίσης καὶ οἱ ταυρομαχίες. Ὁ Ρ. δὲν συμφω-
νεῖ μὲ τὸν Nilsson πὺν δέχεται ὅτι οἱ ταῦροι στὶς μινωϊκὲς παραστάσεις
καμμιά ἄλλη θέσι δὲν ἔχουν ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ χρησιμεύουν γιὰ τὶς θυ-
σίεις, καὶ χρησιμοποιώντας ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δικά του πορίσματα τὶς διαπι-
στώσεις τοῦ M a l t e n (*Der Stier in Kult und mythischem Bild* «Ar-
chaeol. Jahrbuch» 1928, 90 κ.ἐξ.) ὑποστηρίζει ὅτι ἡ συμβολικὴ ση-
μασία τοῦ ταύρου βρίσκεται στὴν ἰθυφαλλία του. Ὁ ταῦρος ἀποτελεῖ
ἰσχυρὴ εἰκόνα τῆς δυνάμεως ἀναπαραγωγῆς καὶ παρουσιάζει τὴ ζωτι-
κότητα καὶ γονιμότητα μέσα στὴ φύσι. «Ὁ θεὸς πὺν ἀντιπροσωπεύε-
ται μὲ τὴ μορφή τοῦ ταύρου εἶναι ἕνας παγκόσμιος θεὸς τῆς γονιμό-
τητας καὶ τοῦ οὐρανοῦ» (σ. 94). Ὁ Ρ. ἀνεπτύσσει διεξοδικὰ στὸ ση-
μεῖο αὐτὸ τὴ θέσι τῶν ταύρων στὶς παραστάσεις τῶν δακτυλίων καὶ
παρακολουθεῖ ἔπειτα τὸ θέμα τῆς ταυρομαχίας στὴ μυθολογία τῆς Ἰ-
ταλικῆς. Ἀνεξάρτητα ὁμως ἀπὸ τὶς ἐπὶ μέρους αὐτὲς διαπιστώσεις, τὸ
πόρισμα τῆς ἀναλύσεως εἶναι ὅτι τὸ γενικὸ πλαίσιο τῶν ἀπεικονίσεων
εἶναι ὁ «κύκλος βλαστήσεως» πὺν χωρίζεται στὶς διάφορες ἐποχὲς τοῦ
ἔτους μὲ τὶς διάφορες τελετὲς τῆς κάθε μιᾶς, τὴν ἰδιωτικὴν λατρεία καὶ
τὶς μεγάλες ἐπίσημες ἐορτὲς. Τὴν βαθύτερη σημασία τῶν συμβόλων καὶ
τῶν παραστάσεων αὐτῶν τὴν ἐπιχειρεῖ ὁ Ρ. στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο: *Mi-
noan-Mycenaean religion compared with the religions of Asia mi-
nor, Syria, Babylonia and Egypt*.

Τὰ σύμβολα καὶ οἱ παραστάσεις τῶν χρυσῶν δακτυλίων καὶ τῶν τοι-
χογραφιῶν ξαναβρίσκονται σὲ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς
Συρίας, τῆς Βαβυλωνίας καὶ τῆς Αἰγύπτου. Ἡ Μινωϊκὴ θεὰ ἐπὶ τῆς
κορυφῆς ἑνὸς βουνοῦ καὶ μὲ τοὺς λέοντες γύρω της, εἶχε διαπιστώσει ἤ-
δη ὁ Evans, μοιάζει πολὺ μὲ τὴν Κυβέλη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τὴν Μ η-
τ έ ρ α ὀ ρ ε ί α ν καὶ Π ο τ ν ί α ν θ η ρ ῶ ν. Στὸ νεκρὸ παιδί τῶν
Μινωϊκῶν παραστάσεων ἀντιστοιχεῖ ὁ Ἄττις. Κοινὰ ἐπίσης στοιχεῖα

μέ τῇ Μινωϊκῇ θεότητι ἔχει καὶ ἡ Ἀστάρτη, ὅπως ἰδίως διαπιστώθηκε τώρα τελευταία ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν στὴ Ras Shamrah καὶ τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα τοῦ Frenchman καὶ τοῦ Virolleaud. Τὸ ἴδιον ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ νεκρὸ παιδί καὶ ὁ συνοδὸς τῆς Ἀστάρτης Βάαλ, ὁ Ἄδωνις τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως. Λιγώτερο ὅμοια, στὶς βασικὲς τῆς ὅμως γραμμὲς τὴν ἴδια ἀντιστοιχία ἔχουν ἡ θεὰ Ishtar καὶ ὁ Gilgamesh τῆς Βαβυλωνιακῆς παραδόσεως. Ὅσο γιὰ τὴν παράδοση τῆς Ἰσιδος καὶ τοῦ Ὀσίριδος, αὕτη ἔχει διαπιστωθεῖ ἀπὸ τὴν πρῶτην μελέτην γιὰ τὸ Μινωϊκὸν πολιτισμὸν, ὅτι συνδέεται μὲ μινωϊκὰ παραστάσεις καὶ μὲ μινωϊκὰ παραδόσεις.

Παραβλέποντας τὴν εἰδικώτερες διαφορὰς, στὶς παραδόσεις γιὰ τὸν Ἄττι, τὸν Ἄδωνι καὶ τὸν Ὀσίρι εἶναι εὐκόλως νὰ διαπιστώσουμε ὡς θεμελιώδη γραμμὴ ὅτι καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς ἀνατολικὲς θεότητες εἶναι «ἐνσωματώσεις τῶν δυνάμεων τῆς γονιμότητος γενικά, τῆς βλαστήσεως ἰδιαίτερα καὶ τῆς γεωργίας, πὺν ἐνδιαφέρει εἰδικὰ τὸν ἄνθρωπον... Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς θεότητες πιστευότανε ὅτι εἶχαν πεθάνει καὶ εἶχαν ξαναγεννηθῆναι στὴ ζωὴ. Ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀνάστασις τῶν θεοτήτων ἀπεικονίζοντανε δραματικὰ στὶς ἐτήσιες ἐορτὲς, πὺν οἱ πιστοὶ τὴν ἐορτάζανε μὲ ἐκστατικὰς ἐκφράσεις λύπης καὶ χαρᾶς. Τὰ φαινόμενα τῆς φύσεως, ἐρμηνευμένα ἔτσι καὶ παρουσιασμένα μυστικά, ἦταν οἱ μεγάλες ἀλλαγὲς τῶν ἐποχῶν — πάνω ἀπὸ ὅλα ὁ θάνατος καὶ ἡ ἀναβίωσις τῆς βλαστήσεως. Ὁ σκοπὸς τῶν τελετῶν ἦταν νὰ ἐνισχύσουν τὴν φθίνουσα δύναμι τῆς φύσεως μὲ συμπαθητικὴν μαγείαν γιὰ νὰ καρποφορήσουν τὰ δέντρα, νὰ ὠριμάσουν οἱ σπόροι καὶ οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ζῶα νὰ ἀνανεώσουν τὸ γένος των. Καμμιά ὅμως ἀπὸ τὴν τρεῖς αὐτὲς θεότητες δὲν ἔμεινε μόνη τῆς. Κοντὰ τους εἶναι πάντα ἡ μεγάλη θεὰ τῆς φύσεως, ἡ θεὰ Μητέρα. Εἶναι ἡ θεὰ τῆς γῆς ἀλλὰ καὶ τοῦ ὕδατος, ἐφ' ὅσον καὶ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν βλάστησιν..., εἶναι ἡ θεὰ τῆς ζωῆς, ἡ ἐνσωμάτωσις τῆς αἰωνίας ζωῆς. Αὕτη μόνη πρέπει νὰ λατρεύεται, ὥστε ἡ ζωὴ νὰ μπορεῖ νὰ ἀνανεώνεται ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ, ὥστε ἡ παιδογονία νὰ μπορεῖ πάντοτε νὰ συνεχίζεται. Ὁ νέος-ἀνήρ-θεὸς ἐνσωματώνει ὄχι τὴν αἰώνια, ἀλλὰ τὴ μεταβατικὴν ζωὴν, αὕτη πὺν ἐμφανίζεται ἐκ νέου κάθε ἀνοιξή, ὠριμάζει τὸν χειμῶνα καὶ φθίνει τὸ φθινόπωρον. Εἶναι ὁ θεὸς τῆς βλαστήσεως ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐξαρτᾶται ἡ ζωὴ ἀνθρώπων, ζῶων, θεῶν» (σελ. 121 κ.ἐξ.). Ἡ ὁμοιότης ἔτσι μὲ τὴν ἀπεικονίσεις τῶν θρησκευτικῶν συμβόλων τῶν Μινωϊτῶν εἶναι φανερὴ, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει καὶ ἀπόλυτη ταύτισι, γιὰ τὴν οἱ θρησκευτικὰ παραστάσεις ἐξαρτῶνται ἀπὸ ποικίλους βασικοὺς παράγοντες πὺν δροῦν σὲ κάθε περιοχὴ διαφορετικὰ, ἀνάλογα μὲ τὸ τοπίον καὶ τὴν γεωγραφικὴν, γενικώτερα, θέσι κάθε χώρας. Μὲ τὴν διατύπωσιν τῆς ἐπιφυλάξεως αὕτης

ὁ Ρ. κλείνει τὸ κεφάλαιο γιὰ τὶς σχέσεις τῆς θρησκείας τῶν Μινωϊτῶν μετὰ τὶς θρησκείες τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς.

Τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια, τὸ ἓνα γιὰ τὴν ἐπιβίωση μινωϊκῶν καὶ μυκηναϊκῶν θεμάτων ἐστὶν Ἑλληνικὴ θρησκεία τῶν κλασσικῶν χρόνων (*Minoan-Mycenaean survivals in the greek religion of classical times*), καὶ τὸ ἄλλο γιὰ τὸν κύκλο τῆς βλαστήσεως καὶ τῆ Σκανδιναυϊκῆ θρησκείας τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ (*The vegetation cycle and the nordic religion of the bronze age*) δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν διεξοδικά, γιὰ τὸ δεύτερο εἶναι ἄσχετο ἀπὸ τὸ εἰδικὸ θέμα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, τὸν Μινωϊκὸ πολιτισμὸ—μολονότι, κατὰ τὸν Ρ., ὑπάρχουν πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν πολιτιστικῶν περιοχῶν—ἐνῶ τὸ πρῶτό μετὰ τὴν πρωτοτυπία τῶν ἀπόψεων καὶ τῆ σχετικὰ πολὺ ἐντονῆ ἀνάπτυξι δημιουργεῖ ἀρκετὰ ἐρωτηματικά. Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ὁ Ρ. ἀναλύει τὶς μυθικὰ παραδόσεις τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν Ἀριάδνη, τὴν Πασιφάη, τὴ Βριτόμαρτι, τὴ Δίκτυννα, τὴν Ἀφαία, τὴν Εἰλειθύια, τὴν Ἐφεσία Ἀρτέμιδα, τὴν Εὐρώπη, τὶς Ἀμαζόνες, τὴ Ρέα, τὴ Δήμητρα, τὴν Ἀφροδίτη, τὸν Ἔρωτα, τὸν Ὑάκινθο, τὸν Ἐριχθόνιο, θρησκευτικὰς τελετὰς, ὅπως τὰ Ἐλευσίνια, τὰ Ἀρτεμίσια, λατρευτικὰ ἀντικείμενα, ὅπως τοὺς λίθους ἢ τὸν φαλλό, ὀνομασίες ἢ «κοσμητικὰ» ἐπίθετα θεῶν καὶ θεαινῶν καὶ προσδιορίζει ἢ ἀναζητεῖ τὶς σχέσεις τοὺς μετὰ τὸν κρητο-μυκηναϊκὸ θρησκευτικὸ κύκλο. Σὲ πολλὰ ὅμως ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ θίγονται στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἔχουν διατυπωθεῖ ἐντελῶς ἀντίθετες ἀπόψεις ἕως τώρα, ἔστω καὶ ἀπὸ ὀρισμένους μελετητὰς, ποὺ δὲν εἶναι πάντοτε ἀσήμαντοι, ὅπως π.χ. ὁ Nilsson. Ὁ ἀναγνώστης θὰ χρειαζότανε εὐρύτερη καὶ πειστικώτερη ἐπιχειρηματολογία. Τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια π.χ., παράλληλα μετὰ τὰ κοινὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουν μετὰ τὴ Μινωϊκὴ Κρήτη καὶ ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖα ἢ νὰ ὀφείλονται ἀπλῶς σὲ ἴδιαν θεώρησι τοῦ κόσμου καὶ ὄχι κατ' ἀνάγκην σὲ ἐπίδρασι, ὑπάρχουν καὶ στοιχεῖα ἐντελῶς διαφορετικά. Τὸ ζεῦγος π.χ. θεᾶς καὶ νέου-θεοῦ εἶναι ἐδῶ ζεῦγος θεᾶς καὶ θεῶς. Ἡ Περσεφόνη καὶ ὄχι ὁ Πλούτων ἔχει ἐδῶ τὴ θέσι τοῦ θνήσκοντος θεοῦ. Ἀναφέρω τὴ διαφορὰ αὐτὴ ὄχι βέβαια γιὰ νὰ κλονισθεῖ ἢ ἀποψις τοῦ Ρ., ἀλλὰ γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι τὸ θέμα ἀπαιτεῖ ἀναλυτικώτερη ἐξέτασι. Γενικά, νομίζω, χρειάζεται μεγάλη προσοχὴ ὅταν ἐπιχειροῦμε νὰ προσδιορίσουμε τὴ σχέσι ποὺ ἔχουν δύο πολιτισμοὶ μεταξὺ τοὺς. Ἐξωτερικὴ ὁμοιότης δὲν σημαίνει πάντοτε καὶ ἐσωτερικὴν ἐνότητα, ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικὴ ἐνότης δὲν προϋποθέτει ἐπίσης κατ' ἀνάγκην καὶ ἐπίδρασι.

Τὸ βιβλίον τοῦ Ρ. ἀποτελεῖ μὲν καίνουργια καὶ πολύτιμη συμβολή

στή μελέτη, τόσο τοῦ Κρητομυκηναϊκοῦ ὅσο καὶ τοῦ κλασσικοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὁ ἀρχαιολόγος καὶ ὁ φιλόλογος ἔχουν νὰ ὠφεληθοῦν πολλὰ ἀπὸ τὴ μελέτη του. Καὶ στὰ σημεῖα ἀκόμη ὅπου προκαλεῖ διαφωνίες ἢ ἐπιφυλάξεις εἶναι ἐξ ἴσου σημαντικό, γιὰτὶ γίνεται ἀφορμὴ δημιουργίας ἐρωτηματικῶν καὶ ἔτσι νέων ἀναζητήσεων.

Δὲν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ παρέλθῃ ἀπαρατήρητη ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη, καὶ μάλιστα τὸν Ἕλληνα, ἡ ἔμμεση συμβολὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης στὴν ἔρευνα τοῦ Ρ. Σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ σοβαρώτερα σημεῖα τῆς μελέτης του, ὅπως στὸ πρόβλημα τῆς ἐνότητος τῶν διαφόρων σχημάτων τῆς ἀποκαλύψεως τῆς «Μεγάλης Θεότητος» καὶ τὴν ἐρμηνεῖα ἢ τὴ χρονολόγησι ἐγχαρακτῶν δακτυλίων, ὁ Ρ. στηρίζεται κυρίως στὶς ἀπόψεις τῆς Ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης. Ὁ Ἕλληνα ἀναγνώστης διαπιστώνει μὲ χαρὰ τὴ θετικὴν αὐτὴ συνεισφορὰ τοῦ ἔθνους του στὴ διεθνῆ ἐπιστήμη.

ΒΑΣ. ΛΑΟΥΡΔΑΣ